

Universiteit Antwerpen
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Departement Geschiedenis

“Je cherche des autorités qui vous plaisent”.
Alexis de Tocqueville in het Belgisch parlementair discours

Jeroen Goossens

Academiejaar 2013-2014
Masterscriptie
Promotor: prof. dr. Henk de Smaele

aantal woorden: 8998

Inleiding

“Je plais à beaucoup de gens d’opinions opposées (...) parce qu’ils trouvent dans mon ouvrage, en ne le considérant que d’un seul côté, des arguments favorables à leur passion du moment.”¹ [Alexis de Tocqueville, 1835]

In april 2011 verscheen bij uitgeverij Lemniscaat een integrale Nederlandse vertaling van *De la démocratie en Amérique*, het beroemde werk van de Franse politieke filosoof Alexis de Tocqueville (1805-1859).² Naar aanleiding daarvan schreef Marc Hooghe, politicoloog en fervent deelnemer aan het maatschappelijk debat, een opiniestuk in de krant *De Standaard* onder de titel ‘Hoe werkt democratie?’.³ In deze bijdrage ging Hooghe, luidens de korte inleiding, na “hoe actueel zijn inzichten [i.e. van Tocqueville] nog zijn”. Over de blijvende relevantie van Tocqueville voor hedendaagse democratische samenlevingen liet Hooghe weinig twijfel bestaan: “*Over de democratie in Amerika* [blijft] een monumentaal werk, dat niets van zijn actualiteit verloren heeft”. Dat blijkt ook uit de rest van zijn betoog, dat zo goed als volledig over de toenmalige politieke toestand gaat. Die toestand was niet bepaald rooskleurig: België verkeerde in april 2011 zowat op het dieptepunt van een ongeziene politieke impasse, gevolg van de bijzonder moeilijke regeringsformatie van 2010-2011. Hooghe zag in het werk van Tocqueville een mogelijk antwoord op de crisis. In woelige tijden bestond de neiging om te kiezen voor de gemakkelijkste oplossing en vast te houden aan het eigen gelijk. Tocqueville daarentegen “gaat voortdurend op zoek naar datgene wat ons bindt, en waarrond we wel kunnen samenwerken”, en leerde ons zo dat democratie altijd neerkomt op het sluiten van compromissen en akkoorden. Ondanks hun verschillende opvattingen dienden politici die nood aan samenwerking te erkennen en in de praktijk om te zetten. Voorts zette Hooghe zich nadrukkelijk af tegen wat hij als een conservatieve lezing van Tocqueville beschouwde. De Fransman had in zijn geschriften gewaarschuwd voor een bevoogdende overheid die het individu iedere gemeenschaps- en verantwoordelijkheidszin zou ontnemen door steeds meer controle, regelgeving en toezicht uit te oefenen op haar onderdanen. Volgens Hooghe betekende dit echter niet dat de staat zich dan maar zoveel mogelijk moest terugtrekken uit het publieke leven en alles aan het individu moest overlaten.

¹ Alexis de Tocqueville aan zijn vriend Eugène Stoffels, 21 februari 1835. Geciteerd in KESLASSY, *Le libéralisme de Tocqueville*, 17. Graag dank ik mijn promotor prof. Henk de Smaele, prof. Guido Marnef en prof. Marnix Beyen voor hun waardevolle opmerkingen en suggesties bij eerdere versies van dit artikel.

² TOCQUEVILLE, *Over de democratie in Amerika*, vertaling door DAALDER en VAN LUCHENE.

³ Digitaal beschikbaar op www.standaard.be/cnt/ne394ocj. Verschenen op 23-25 april 2011. Laatst geconsulteerd op 25-04-2014.

Integendeel, een sterke overheid die gericht tussenkwam was vaak een noodzakelijke voorwaarde voor een bloeiende democratische gemeenschap.

Reactie bleef niet uit. Enkele dagen later al liet Bart De Wever, partijvoorzitter van de N-VA, zijn licht schijnen over de bijdrage van Hooghe.⁴ De Wever was het allerm minst eens met de Tocqueville-lezing van Hooghe: “het is een sterk nummer om op basis van de Tocqueville precies die mensen te bashen die zich vandaag nog sterk door hem geïnspireerd weten”. De Wever betreurde het dat spontane initiatieven van burgers steeds zeldzamer werden. Elke verantwoordelijkheid voor de publieke zaak werd op de staat afgewimpeld. Een afbrokkelend gemeenschapsgevoel was het gevolg. Precies voor die mentaliteit “leest het 176 jaar oude *De la démocratie en Amérique* door Alexis de Tocqueville als een profetische waarschuwing”, aldus De Wever. Hooghe sloot zich met zijn lezing van Tocqueville aan bij een “groeïende club weldenkenden”, die liever doen alsof er niets aan de hand is dan de problemen onder ogen te zien. Het deed De Wever denken aan de Franse volksvertegenwoordigers die Tocqueville weghoonden toen die in december 1847 wees op een nakende revolutie. Twee maanden later had Parijs vol barricades gestaan.

Op het eerste zicht lijkt het verwonderlijk dat een denker die bijna twee eeuwen geleden leefde nog zo prominent aanwezig is in hedendaagse politieke debatten. Een en ander moet gekaderd worden in de opvallende revival die Tocqueville de laatste decennia heeft doorgemaakt.⁵ Over het precieze wanneer en waarom van die herontdekking bestaan verschillende meningen, en de plaats ontbreekt hier om er dieper op in te gaan. Vast staat echter dat er vandaag onder historici, politieke wetenschappers, sociologen en filosofen een brede consensus bestaat over het belang van Tocqueville en zijn denken over politiek en samenleving. Niemand lijkt ooit beter het wezen en de werking van de democratie als samenlevingsvorm omschreven te hebben. Daarbij komt nog dat zijn werk een merkwaardige profetische kracht bezit. Want had Tocqueville het niet bij het rechte eind met zijn voorspelling dat de Verenigde Staten en Rusland eens over de wereld zouden heersen en met zijn waarschuwing dat egalitaire samenlevingen tot dictaturen kunnen vervallen? Ook een aantal van de huidige maatschappelijke problemen lijkt hij al te hebben voorzien: materialisme en individualisme, de blijvende spanning tussen vrijheid en gelijkheid, de steeds

⁴ Digitaal beschikbaar op www.standaard.be/cnt/kk397mhj. Verschenen op 26 april 2011. Laatst geconsulteerd op 25-04-2014.

⁵ De hoeveelheid publicaties over Tocqueville en zijn werk is enorm. Over zijn herontdekking in Frankrijk is er AUDIER, *Tocqueville retrouvé*. Voor een thematische bespreking van het denken van Tocqueville, zie GEENENS en DE DIJN, *Reading Tocqueville* en KINNEGING (e.a.), *Tocqueville*.

verder uitdijende staatsapparaten in de hedendaagse welvaartsstaten, Tocqueville heeft het schijnbaar allemaal voorspeld. Hij is relevanter dan ooit tevoren.⁶

Bestaat er een vrij grote eensgezindheid over de waarde van zijn werk, dan is de precieze erfenis van Tocqueville daarentegen voortdurend voer voor debat. Zijn autoriteit wordt ingeroepen voor de meest uiteenlopende doeleinden. In een artikel verschenen in 1999 belichtte Donald Pease een interessante casus.⁷ De Iraanse president Khatami deed in de jaren negentig een beroep op Tocqueville in zijn poging om de Amerikaanse ‘dual containment policy’ af te wijzen en Iran weer te integreren in de internationale gemeenschap. Dit terwijl Tocqueville in de ogen van hele generaties Amerikanen onlosmakelijk verbonden was met de Amerikaanse ‘exceptionality’ en ‘way of life’. Voor hen was Tocqueville de eerste die had ingezien dat Amerika anders, speciaal, uniek was. De Tocqueville-lezing van Khatami vormde vanuit dat perspectief een ‘challenge to the order of things’. Maar de polemiek tussen Hooghe en De Wever maakt duidelijk dat Tocqueville ook in België door verschillende politieke strekkingen geclaimd wordt. Beide heren toonden zich bezorgd over de ontwikkeling van de democratie, en allebei deden ze daarbij een beroep op Tocqueville. Dat leidde echter niet tot een consensus, maar juist tot sterk verschillende conclusies. Iets abstracter geformuleerd: iedereen is (of lijkt) Tocquevilliaan, maar er zijn duidelijk ‘many Tocquevilles’.⁸

In dit artikel ligt de focus op de verwijzingen naar Alexis de Tocqueville in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers.⁹ Een kort eerste deel behandelt vooral ‘kwantitatieve’ vragen: verwezen Belgische parlementariërs vaak naar Tocqueville? Zijn daarbij veranderingen doorheen de tijd merkbaar? Riepen bepaalde politieke groeperingen Tocqueville meer of minder in dan andere?¹⁰ In een langer tweede deel staan meer ‘kwalitatieve’ vragen centraal: door wie, waarom, wanneer en op welke manier werd in het Belgisch parlement naar Tocqueville gerefereerd? In welke bewoordingen spraken de

⁶ Dat Tocqueville volop in de belangstelling staat en brandend actueel is bleek zeer recent nog. Op 7 april jongstleden verwees Bart De Wever (andermaal) naar Tocqueville in ‘Reyers politiek’, een talkshow waarin werd gepeild naar de ideologische drijfveren van de Vlaamse politieke partijen. Digitaal beschikbaar op <http://www.canvas.-be/programmas/revers-laet/d16eee02-7dc5-4049-a25c-e8f8dfle5f4>. Laatst geconsulteerd op 25-04-2014.

⁷ PEASE, “After the Tocqueville Revival”.

⁸ Naar een artikel van NISBET, “Many Tocquevilles”.

⁹ De Belgische Parlementaire Handelingen (BPH) zijn digitaal beschikbaar op www.plenum.be (1844-1999) en www.dekamer.be (na 1999). Het bronnencorpus omvat de verslagen van de plenaire vergaderingen in de Kamer van Volksvertegenwoordigers.

¹⁰ Om te achterhalen tot welke partij een bepaalde volksvertegenwoordiger behoorde, raadpleegde ik indien nodig de alfabetische lijst achterin de *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers*.

volksvertegenwoordigers over het werk van Tocqueville? In welke debatten werd hij al dan niet relevant geacht? Welke ‘Tocquevilliaanse’ thema’s kwamen vooral ter sprake in het Paleis der Natie? En zijn er bij dit alles opvallende verschillen of gelijkenissen tussen bepaalde politieke groeperingen? Goede geschiedschrijving is noodzakelijk comparatief. Hoewel de nadruk op Tocqueville ligt, komen ter vergelijking dus ook andere denkers aan bod. Daarnaast bieden de Nederlandse Parlementaire Handelingen de mogelijkheid om de Belgische resultaten in vergelijkend perspectief te plaatsen en eventuele verschillen of gelijkenissen tussen beide landen bloot te leggen.¹¹

Een ideeënhistorische lacune in de parlementaire geschiedschrijving

Tot op heden hebben historici nog maar weinig aandacht besteed aan de invloed en de receptie van ‘grote’ politieke denkers in de negentiende- en twintigste-eeuwse Belgische politiek. Literatuur die vertrekt van een dergelijke ideeënhistorische invalshoek beslaat vooral de beginperiode van de Belgische staat. De discussies van het Nationaal Congres in 1830-1831 vormden daarbij de belangrijkste bron. Zo omschreef Henk de Smaele de Belgische grondwet als een eclectische constructie waarin kenmerken van de leidende Britse en Franse constitutionele tradities samenkwamen en leidden tot een vernieuwend geheel.¹² Bovenal waren de leden van het Nationaal Congres ervan overtuigd – in navolging van Benjamin Constant – dat de representatieve instellingen zo moesten georganiseerd worden dat de verschillende deelbelangen vertegenwoordigd konden worden. Deze erkenning van de pluriformiteit van de Belgische samenleving ging in tegen een al te overdreven accentuering van de eenheid en ondeelbaarheid van de natie zoals die door Jean-Jacques Rousseau vooropgesteld werd.¹³ Terwijl het tweekamerstelsel, de monarchie, de checks and balances, de ministeriële verantwoordelijkheid en het cijnskiesrecht geïnspireerd waren op de Britse traditie, slopen er ook een aantal ‘Franse’ kenmerken in de Belgische grondwettelijke orde.¹⁴ Voor de formule ‘tous les pouvoirs émanent de la nation’ bijvoorbeeld greep men rechtstreeks terug naar de *Déclaration des droits de l’homme et du citoyen* uit 1789 en de Franse grondwet van 1791. Daarnaast opteerden de Belgische grondwetgevers, in navolging van Joseph Sièyes,

¹¹ De Nederlandse Parlementaire Handelingen (NPH) zijn digitaal beschikbaar op www.statengeneraaldigitaal.nl (1840-1995) en www.overheid.nl (na 1995). Ik onderzocht de verslagen van de plenaire vergaderingen in de Tweede Kamer.

¹² DE SMAELE, “Eclectisch en toch nieuw”.

¹³ Ibidem, 410-413. Zie ook DE SMAELE, “Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem”, vooral 333-340.

¹⁴ Voor de discussies over de kieswetgeving in het Nationaal Congres, zie o.a. DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, 31-37.

voor een ‘virtuele representatie’: elk verkozen lid van het parlement moest een ‘representant van de hele natie’ zijn, en dus niet enkel de eigen kiezers vertegenwoordigen. Annelien de Dijn toonde dan weer aan dat de Belgische revolutionairen zich bedienden van een zeker ‘pragmatisch conservatisme’, dat terugging op Montesquieu.¹⁵ In navolging van de Franse filosoof ging men er van uit dat de wetten en instellingen in overeenstemming dienden te zijn met de ‘zeden en gewoonten’ van de Belgen. De staatkundige organisatie moest worden afgestemd op de Belgische samenleving zoals die historisch gegroeid was. De constitutie was dus allerm minst gebaseerd op een abstracte, radicale veranderingsgezindheid, maar getuigde integendeel vooral van een pragmatisch en conservatief continuïteitsdenken. Dat was ook hetgeen Belgische volksvertegenwoordigers tot diep in de twintigste eeuw graag benadrukten: de Belgische Revolutie was gematigd en ‘organisch’, de logische uitkomst van een eeuwenlang proces.¹⁶ Het verschil met het Franse revolutionaire model mocht duidelijk wezen: ‘abstract’, radicaal en gebaseerd op universele principes ontaardde het al te gemakkelijk in ‘césarisme’, anarchie en maatschappelijke instabiliteit. Zowat alle Belgische volksvertegenwoordigers beschouwden de Franse politieke traditie dan ook als het te mijden voorbeeld.

De bestaande literatuur toont dus aan dat de leden van het Nationaal Congres in 1830-1831 sterk beïnvloed werden door buitenlandse denkers en debatten. Bij hun negentiende- en twintigste-eeuwse opvolgers was dit ongetwijfeld niet anders, maar systematisch onderzoek is hier bijzonder schaars. Nochtans zou dergelijk onderzoek inzicht kunnen verschaffen in de manier waarop de politieke theorie in de parlementaire praktijk werd gebracht. Met welke ideeën beargumenteerden of legitimeerden parlementariërs hun beleid? Verdwenen bepaalde denkers of ideeën uit het parlementair discours? In welke mate was er een openheid voor nieuwe ideeën? En zijn daarbij opvallende patronen en relaties te onderscheiden? Dergelijke vragen bleven tot nu in grote mate onbeantwoord.

Aan een gebrekkige bronnensituatie kan de ideeënhistorische lacune in de parlementaire geschiedschrijving in elk geval niet geweten worden. Integendeel, de Parlementaire Handelingen – zeker na hun recente digitalisering bezwaarlijk moeilijk toegankelijk te noemen – vormen zowat de ideale bron voor onderzoek op het snijvlak van de parlementaire geschiedenis en de politieke filosofie. Lange tijd werden deze handelingen echter louter

¹⁵ DE DIJN, “In overeenstemming met onze zeden en gewoonten”.

¹⁶ BEYEN, “Het streven naar waardigheid”, 341.

gebruikt om het resultaat van stemmingen na te gaan.¹⁷ De debatten die aan de stemmingen vooraf gingen werden daarbij niet of amper aan analyse onderworpen. De laatste decennia echter tonen historici meer en meer aandacht voor de politieke taal als dusdanig, waarbij het parlementair debat juist centraal komt te staan. Een dergelijke ‘talige’ benadering van de Parlementaire Handelingen heeft reeds interessant onderzoek opgeleverd.¹⁸ Toch bleef de manier waarop grote denkers in het parlementair discours aanwezig waren daarbij eerder onderbelicht.

Die vaststelling is des te frappanter omdat zelfs een oppervlakkige lezing van de debatten in het Belgisch parlement duidelijk maakt dat verwijzingen naar politieke denkers schering en inslag waren. Voortdurend deden Belgische volksvertegenwoordigers een beroep op autoriteiten uit het heden en verleden om hun woorden kracht bij te zetten. Ongetwijfeld was de socialist Célestin Demblon op dit vlak de ‘primus inter pares’, toen hij op 6 februari 1914 zware kritiek uitte op het sociaal beleid van de katholieke regeringen die België sedert 1884 bestuurd hadden, en er daarbij in slaagde om in één adem vijftien (socialistisch geïnspireerde) intellectuelen en politici op te sommen. Zich richtend tot de katholieke parlementsleden riep hij uit: “Vous insultez la mémoire rayonnante d’un Babœuf qui, au jour même du triomphe relatif de la Révolution française, eut l’intuition prophétique de l’avenir et mourut pour son idéal! Vous insultez les mémoires rayonnantes d’un Saint-Simon, d’un Fourier, d’un Etienne Cabet, d’un Robert Owen, d’un Pierre Leroux, d’un Colins, d’un Proudhon, d’un Victor Considérant, d’un Ferdinand Lasalle, d’un Karl Marx, d’un Frédéric Engels, d’un Benoît Malon, d’un César De Paepe, d’un Hector Denis et de tant d’autres!”¹⁹

Kwantitatief: een duurzame autoriteit

Plenum.be biedt naast een woordelijke weergave van de parlementaire debatten ook de mogelijkheid om evoluties op langere termijn bloot te leggen via eenvoudige diagrammen. Dergelijke diagrammen bieden een mooi vertrekpunt voor dit onderzoek, en wijzen tegelijk al op een aantal opvallende patronen.

¹⁷ BEYEN, “De parlementaire handelingen”, 11-12.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld BEYEN, “1830 in de Belgische parlementaire geschiedenis”, DE SMAELE, “Het Belgische politieke discours”, DEFERME, “Geen woorden maar daden”, Idem, “De schuld van het toeval”, DE DIJN, “De afweging van het algemeen belang”.

¹⁹ BPH, 6 februari 1914, p. 915.

Diagram 1: ‘Tocqueville’ vóór 1940

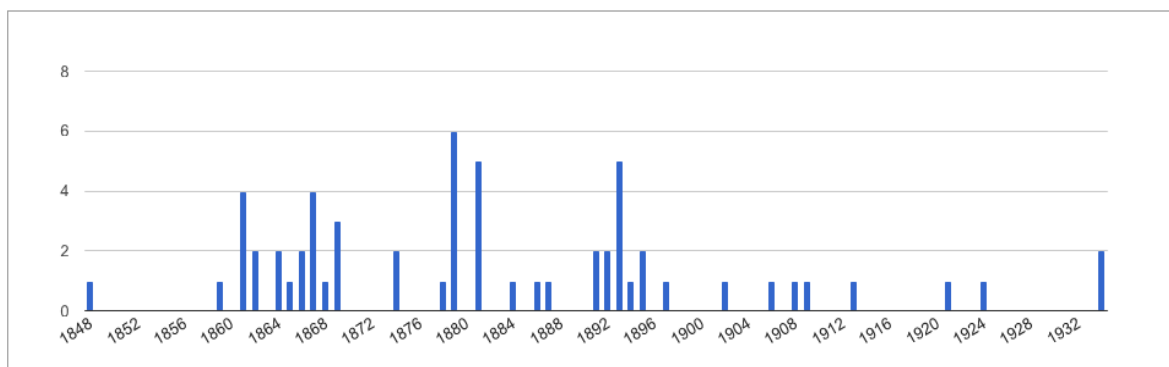


Diagram 2: ‘Tocqueville’ na 1945

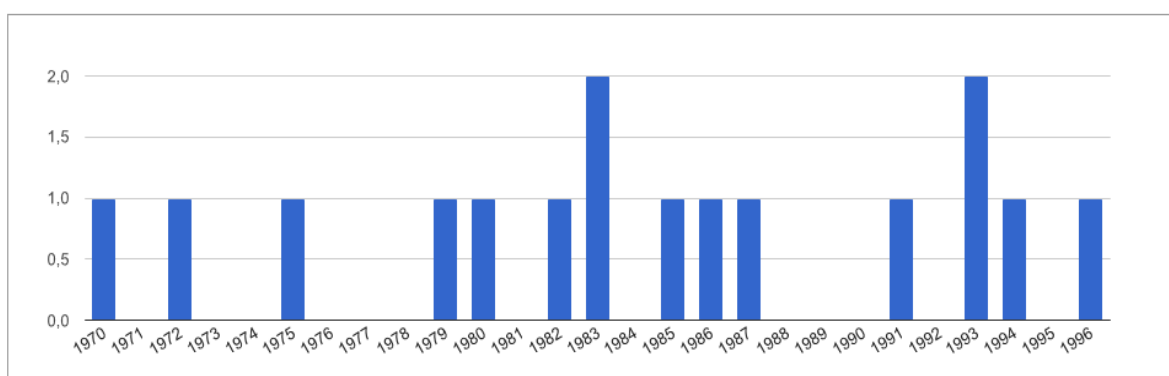


Diagram 1 toont aan dat zo goed als alle verwijzingen naar Tocqueville dateren van na 1859, zijn sterftedatum. Rond 1880, ten tijde van de schoolstrijd, en 1893, met de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht, doet er zich een relatieve stijging in het aantal referenties voor. Diagram 2 maakt duidelijk dat Tocqueville ook na 1945 nog vaak werd ingeroepen. Blijkbaar behield hij voor parlementsleden een bepaalde relevantie. Al bij al is de aanwezigheid van Tocqueville in het Belgisch parlementair discours vrij continu, behoudens de periode net vóór en net na de Tweede Wereldoorlog.

Hoe verhoudt Tocqueville zich op dit vlak tot andere intellectuelen? Wat bijvoorbeeld met denkers als François Guizot (1787-1874) of Benjamin Constant (1767-1830), net als Tocqueville liberaalgezinden en bewonderaars van de Britse constitutionele traditie?²⁰ Al waren er zeker ook verschilpunten, toch vertoont het denken van Tocqueville, Guizot en Constant een sterke verwantschap.

²⁰ DE SMAELE, “Eclectisch en toch nieuw”, 410.

Diagram 3: ‘Guizot’ vóór 1940

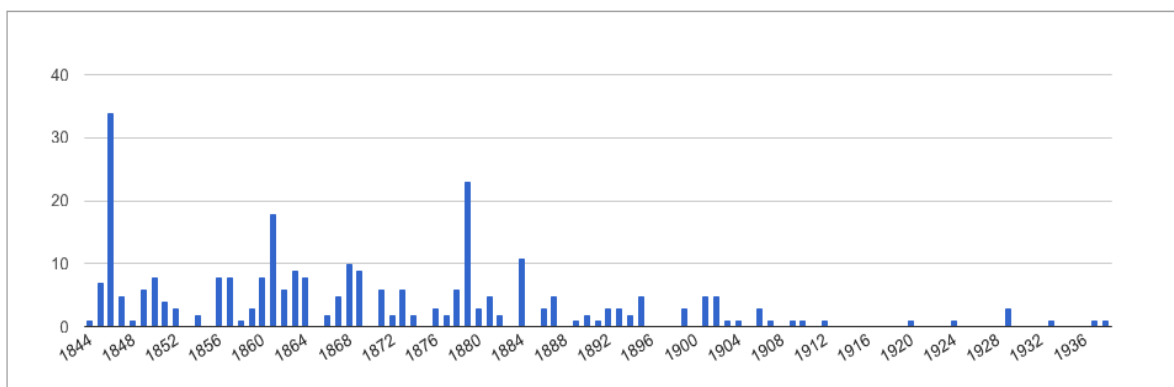


Diagram 4: ‘Benjamin Constant’ vóór 1940



François Guizot (diagram 3) was achtereenvolgens minister van Binnenlandse Zaken, van onderwijs en van Buitenlandse Zaken alvorens hij in september 1847 premier werd. Het feit dat hij prominente politieke functies bekleedde, verklaart de opvallende piek net voor 1848 en meer algemeen het veel grotere aantal verwijzingen dan bij Tocqueville. Ook nadat de Februarirevolutie een einde had gemaakt aan zijn actieve politieke loopbaan bleef Guizot een veel geciteerde autoriteit in het Belgisch parlement. Ten tijde van de schoolstrijd werd nog vaak naar hem verwezen, maar op lange termijn zien we vanaf zijn dood in 1874 een quasi lineaire afname van het aantal referenties. Na 1945 kwam Guizot slechts vijf maal aan bod, terwijl Tocqueville vanaf dan nog 17 keer werd aangehaald. Ongetwijfeld kan dit deels verklaard worden door het specifieke karakter van het liberalisme dat Guizot aanhing. Het is te omschrijven als elitair en conservatief. Guizot wees de volkssoevereiniteit af (enkel de rede was voor hem soeverein) en pleitte voor een beperkt stemrecht.²¹ Door de geleidelijke

²¹ DE DIJN, *French political thought*, 102.

democratisering van het Belgische politieke bestel werden verwijzingen naar Guizot waarschijnlijk steeds minder vanzelfsprekend.

Bij Benjamin Constant (diagram 4) ligt het totaal aantal verwijzingen lager dan bij Tocqueville. Hij kwam geregeld aan bod in de negentiende eeuw, maar werd in de twintigste eeuw amper nog ingeroepen. Terwijl Tocqueville na de Tweede Wereldoorlog populair bleef, werd Constant vanaf dan nog slechts twee keer vermeld. Net als Guizot verdween hij dus na verloop van tijd uit het parlementair discours. Tocqueville daarentegen bleef tot op vandaag een belangrijke autoriteit voor Belgische volksvertegenwoordigers. Nog in december 2011 deed Jean-Marie Dedecker, partijvoorzitter van LDD, een beroep op Tocqueville bij zijn kritiek aan het adres van de regering Di Rupo.²²

Tabel 1: aantal verwijzingen naar Tocqueville per politieke partij in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers (1844 – vandaag)²³

Politieke partij	Aantal verwijzingen
Katholiek	31
Liberaal	25
Socialist	10
Andere (3x Rassemblement Wallon, 2x Agalev, Vlaams Blok, Volksunie, LDD, koning Albert II)	9
Totaal	75

²² BPH, 10 december 2011, p. 17.

²³ Van politieke partijen in de strikte zin van het woord was in de beginjaren van de Belgische staat nog geen sprake. Al snel ontstonden echter verschillende clusters in het parlement, die als het ware een prefiguratie vormden van de latere, sterk georganiseerde partijen. Zie hiervoor VAN GOETHEM, “De gehele natie of de partij?” en DE SMAELE, “De politieke partijen in de Kamer”.

Tabel 2: aantal verwijzingen naar Tocqueville per politieke groepering in de Nederlandse Tweede Kamer (1840 – vandaag)

Politieke groepering	Aantal verwijzingen
Confessionelen	12
Liberalen	9
Sociaal-democraten	7
Totaal	28

Uit tabel 1 blijkt dat verwijzingen naar Tocqueville geenszins het monopolie waren van een bepaalde politieke partij. Van katholieken tot socialisten, van het Vlaams Blok tot Agalev, allemaal deden ze een beroep op Tocqueville.

In Nederland (tabel 2) ligt het totaal aantal verwijzingen veel lager dan in België. Tocqueville had er een minder centrale plaats in het parlementair discours. Het feit dat Nederland minder dan België op Frankrijk gericht was, biedt een logische verklaring voor deze vaststelling. Anderzijds slaagde ook hier geen enkele politieke groepering erin om Tocqueville definitief op te eisen. Zowel confessionelen en liberalen als sociaal-democraten zagen in zijn werk blijkbaar een bepaalde relevantie.

Kwalitatief: een gezonde visie op democratie

De kennis van en de waardering voor het werk van Tocqueville was groot in het Belgisch parlement. De liberaal Charles Rogier sprak in 1869 van “l’ouvrage remarquable de M. de Tocqueville, *que tout le monde connaît*, sur l’Amérique”.²⁴ Ook zijn partijgenoten Louis Hymans en Walthère Frère-Orban hadden lovende woorden over voor Tocqueville.²⁵ Katholiek boegbeeld Charles Woeste omschreef Tocqueville als “un esprit élevé et éminent” en vond hem “un penseur de premier ordre”.²⁶ En volgens Adolphe Dechamps, ook lid van de katholieke partij, was Tocqueville één van de meest eminente Franse auteurs.²⁷ De socialist

²⁴ BPH, 12 februari 1869, p. 394. Cursiveringen zijn zelf aangebracht tenzij anders vermeld.

²⁵ Respectievelijk BPH, 3 juni 1869, p. 1032 en BPH, 23 maart 1867, p. 712.

²⁶ BPH, 2 december 1879, p. 109; BPH, 21 januari 1891, p. 287.

²⁷ BPH, 19 januari 1861, p. 371.

Paul-Henri Spaak rekende hem in 1934 bij de “grands auteurs du droit constitutionnel”.²⁸ Meer dan vijftig jaar later bevestigde CVP-premier Wilfried Martens dat hij Tocqueville apprecieerde, en zelfs koning Albert II verwees in zijn troonrede van 1993 naar de Franse denker.²⁹

In de Nederlandse Tweede Kamer waren de lofbetuigingen minder talrijk en gereserveerder. ‘Slechts’ drie parlementariërs spraken er expliciet hun bewondering voor Tocqueville uit. De Anti-revolutionaire voorman Groen van Prinsterer noemde hem in 1862 een “voortreffelijk schrijver”.³⁰ Dertig jaar later vond de liberaal Hendrik Pyttersen het werk van Tocqueville “uitnemend”.³¹ Sef Imkamp van de links-liberale partij D66 toonde zich in 1976 nog het meest enthousiast: hij duidde het oeuvre van Tocqueville aan als “magistraal”.³² Nemen we de bewoordingen waarin volksvertegenwoordigers over Tocqueville spraken als graadmeter, dan lijkt de directe affiniteit met de Franse denker groter te zijn geweest in België dan in Nederland.

Ook de Belgische katholieke Alphonse Nothomb vond Tocqueville een respectabele autoriteit. Op 7 april 1881, in volle schoolstrijd, hield hij een energieke redevoering waarin hij de onderwijspolitiek van de liberale regering onder leiding van Frère-Orban onder vuur nam.³³ De poging van de liberalen om alle religie uit het onderwijs te bannen moest wel op een catastrofe eindigen, want “la démocratie ne se maintient que par la puissance du sentiment religieux”. Niemand had die waarheid ooit beter geformuleerd dan Tocqueville, “un des plus grands, un des plus nobles esprits de notre siècle, qui a le plus aimé la *saine démocratie*”. Met enkele citaten uit het oeuvre van Tocqueville probeerde Nothomb zijn medeparlementariërs ervan te overtuigen dat “sans la religion, aucune liberté, aucune institution démocratique ne sera durable”. Religie was noodzakelijk in democratische samenlevingen om te vermijden dat egoïsme en materialisme de bovenhand zouden halen. Nothomb verwees naar de Verenigde Staten, waar religie de grondslag had gevormd voor de ongekende bloei en welvaart die het land nu kende.

Nothomb verbond Tocqueville in zijn redevoering met een ‘gezonde’ visie op democratie. Hij was daarmee geen uitzondering, integendeel. Wanneer Belgische parlementariërs een beroep

²⁸ BPH, 10 juli 1934, p. 1791.

²⁹ Respectievelijk BPH, 2 juni 1987, p. 1606 en BPH, 9 augustus 1993, p. 19.

³⁰ NPH, 17 november 1862, p. 159.

³¹ NPH, 6 december 1892, p. 425.

³² NPH, 15 september 1976, p. 5495.

³³ BPH, 7 april 1881, p. 961.

deden op Tocqueville, was dat vaak vanuit een bekommernis om de kwaliteit en de goede werking van de democratie te vrijwaren. Tocqueville bood voor hen een passend antwoord op de vraag naar hoe een democratisch bestel in de praktijk moest worden vormgegeven. Niet zelden stelden volksvertegenwoordigers daarbij – net als Nothomb – eerst een aantal vermeende wantoestanden aan de kaak, gevaren die de vitaliteit en de goede werking van de democratie bedreigden. Het feit dat geen enkele partij er bij dit alles in slaagde om Tocqueville definitief op te eisen (tabel 1), had tot gevolg dat het vaak strijden was om zijn erfenis. Niemand wilde immers een denker opgeven die zo degelijk en verdienstelijk over de democratie had nagedacht.

Gingen Belgische volksvertegenwoordigers veelvuldig te rade bij Tocqueville ter correctie of verbetering van het eigen politieke bestel, dan was dit in Nederland minder het geval.³⁴ Niet enkel verwezen Nederlandse parlementariërs veel minder naar Tocqueville, hun referenties verschilden ook inhoudelijk van die van hun Belgische collega's. Terwijl deze laatsten in het werk van Tocqueville een antwoord zagen op binnenlandse vraagstukken, weerklonk zijn naam in Nederland vaker in discussies die de nationale grenzen overstegen. Het koloniaal beleid in de negentiende eeuw, de instelling van de EGKS en het verloop van de Koude Oorlog in de twintigste eeuw, het zijn enkele van de thema's waarbij volksvertegenwoordigers naar de Franse filosoof grepen.³⁵ Hoewel ook voor binnenlandse kwesties een beroep op hem werd gedaan, was Tocqueville in Nederland duidelijk in mindere mate de hoeder en de raadsman van de democratie die hij in België was. In wat volgt ligt de focus op België. Ik ga *grosso modo* in op drie grote debatten waarin Tocqueville vaak werd opgeroepen. Het gaat achtereenvolgens om discussies over het onderwijs, de macht van de centrale overheid en het stemrecht.³⁶

Het onderwijs

De levensbeschouwelijke breuklijn is quasi even oud als België zelf.³⁷ De grieven die Nothomb in 1881 vanwege de katholieke partij formuleerde waren dan ook al veel eerder geëxpliciteerd. Zo had Armand Wasseige zich in 1864 bezorgd getoond over de groeiende

³⁴ In België gaan 69 van de 75 verwijzingen over het eigen, binnenlands politiek bestel. In Nederland gaat het om 17 van de 28 referenties.

³⁵ Voor het koloniale beleid, zie NPH, 5 december 1862, p. 378; NPH, 22 juni 1863, p. 1016; NPH, 3 december 1864, p. 277; NPH, 1 mei 1866, p. 547. Voor de instelling van de EGKS, zie NPH, 30 oktober 1951, p. 165 en NPH, 29 april 1953, p. 754. Voor het verloop van de Koude Oorlog, zie NPH, 18 januari 1983, p. 1583.

³⁶ Van de 75 verwijzingen gaan er (bij benadering) 16 over het onderwijs, 17 over de macht van de centrale overheid en 14 over het stemrecht.

³⁷ In wezen wortelde het conflict in een verschillende interpretatie van de grondwet door katholieken enerzijds en liberalen anderzijds. Zie WILS, *Vlaanderen, België, Groot-Nederland*, 70.

laïciserende tendensen binnen de liberale partij.³⁸ De liberalen hadden sinds 1857 de regeringsmacht in handen en neigden naar een aanpassing van de wet op het lager onderwijs van 1842, die volgens hen al te nadrukkelijk de stempel van de bisschoppen droeg. Samen met een reeks andere levensbeschouwelijke plaagstoten leidde dat tot hevig protest van de katholieken. Wasseige nam in zijn redevoering hartstochtelijk de verdediging op van de wet van 1842. Volgens hem ging het om een uniek en breed gedragen compromis tussen vrijheid en religie. De wet “*était le fruit d’une noble pensée*”, namelijk de erkenning dat onderwijs in een religieuze sfeer moest plaatsvinden. Wasseige verwees onder meer naar Tocqueville en Guizot. Hadden deze eminente heren niet voldoende duidelijk gemaakt dat religie een onmisbare voorwaarde was voor een goed functionerende democratie? De dag waarop de liberale maatregelen zouden worden uitgevoerd “*serait un jour néfaste pour le peuple belge, funeste pour la liberté*”, aldus Wasseige. Zijn partijgenoot Adolphe Dechamps had drie jaar eerder een soortgelijke boodschap verkondigd.³⁹ Volgens hem waren Engeland en België samen met de Verenigde Staten de kampioenen van de parlementaire democratie. Immers, “*le gouvernement parlementaire a échoué dans un grand pays voisin*” – zijn collega’s wisten uiteraard dat het over Frankrijk ging – en in de rest van Europa stond de democratie nog maar in haar kinderschoenen. De belangrijkste verklaring voor het succes van deze drie landen was volgens Dechamps “*l’alliance entre l’esprit chrétien et l’esprit libéral, entre la religion et la liberté*”, een alliantie die stevig verankerd was in de Belgische grondwet. Tocqueville, “*le défenseur le plus éminent (...) de la démocratie moderne*”, had dit succesrecept als geen ander weten bloot te leggen in zijn werk. Dechamps riep zijn toehoorders dan ook op om recht te doen aan zijn erfenis. Enkel dan zou de kwaliteit van het Belgische politieke bestel ook in de toekomst gevrijwaard kunnen worden.

Duidelijk is dat katholieke politici graag naar Tocqueville verwezen. In de democratische samenlevingen van na de Franse Revolutie was er van standen geen sprake meer. Er waren enkel individuen, die allen abstract en principieel gelijk gedacht werden.⁴⁰ Egalitaire samenlevingen brachten echter ook gevaren met zich mee: materialisme en egoïsme enerzijds, anarchie en despotisme anderzijds. Daar lag voor de katholieken het belang van Tocqueville. Die had aan religie een positieve rol toegekend in democratische samenlevingen. Religie zorgde voor een aantal gedeelde normen en waarden, voor naastenliefde en eerbied voor elkaar, en op die manier voor de stabiliteit die nodig was om democratische instituties te laten

³⁸ BPH, 21 december 1864, p. 263.

³⁹ BPH, 13 december 1861, p. 256.

⁴⁰ ROSANVALLON, *Le peuple introuvable*, 13-19 en 34.

floreren. “Les croyances religieuses sont le ciment des institutions politiques”, zo stelde Prosper Cornesse in 1874.⁴¹ “Un bon chrétien sera toujours un bon citoyen”, vulde Auguste Loslever aan in 1886.⁴² Religie vormde een tegengewicht voor en een rem op de gevaren die eigen waren aan democratische samenlevingen. Verwijzingen naar Tocqueville (vaak samen met Guizot) waren voor de katholieken een antwoord op wat zij beschouwden als een aanslag op het religieuze karakter van het Belgische volk.

De liberalen toonden zich echter allerminst weerloos tegenover de katholieke woordenvloed. Zo ontstond in januari 1864 een discussie tussen de katholiek Adolphe Dechamps en de liberaal Louis Hymans.⁴³ Dechamps sprak in een lange redevoering zijn bedenkingen uit bij de liberale onderwijspolitiek. Hij werd daarbij meerdere malen onderbroken door liberale parlementsleden. Aan het eind van zijn toespraak verwees Dechamps naar Edouard de Laboulaye.⁴⁴ Volgens de katholieke politicus was Laboulaye “un des représentants les plus distingués de l'école libérale dont l'illustre M. de Tocqueville fut le chef”. Op dat moment kwam Hymans tussen: “M. de Tocqueville était un doctrinaire!”. Daarop riep Dechamps uit: “Jamais! Il était catholique et libéral, comme le comte de Montalembert”.⁴⁵ Terwijl Dechamps Tocqueville opvoerde als pleitbezorger van religie en als leider van een liberaal-katholieke school, plaatste Hymans hem in het doctrinaire kamp.⁴⁶ Een verbaal steekspel was het gevolg.

Ook later nog was de precieze erfenis van Tocqueville voortdurend voer voor debat. Dat bleek bijvoorbeeld tijdens de pittige discussies die voorafgingen aan de wet op de privé-milities van 1934.⁴⁷ Socialist Paul-Henri Spaak en de liberale minister van Justitie François Bovesse verwezen toen beiden naar Tocqueville, respectievelijk tegen en vóór de wet zoals ze op dat moment voorlag. Vooral Spaak citeerde uitgebreid uit het werk van Tocqueville. Hij verwachtte daarmee enig profijt te halen: “je cherche des autorités qui vous plaisent”, zo legde hij Bovesse en de andere regeringsleden voor. Tocqueville was voor Spaak een soort

⁴¹ BPH, 16 mei 1874, p. 1090.

⁴² BPH, 15 april 1886, p. 933.

⁴³ BPH, 7 januari 1864, p. 213.

⁴⁴ Edouard René de Laboulaye (1811-1883) was een Franse jurist en politicus. Tijdens het bewind van Napoleon III was hij leider van de liberale oppositie. Later werd hij één van de *founding fathers* van de Derde Republiek. Net als Tocqueville en Constant - door wie hij sterk beïnvloed werd - zag Laboulaye een belangrijke rol weggelegd voor religie in democratische samenlevingen. Zie o.a. DE DIJN, *French political thought*, 158-160. Verder ook GEENENS en ROSENBLATT, *French Liberalism*, 130-132.

⁴⁵ Charles René de Montalembert (1810-1870) was een Frans politicus en schrijver. Tijdens de julimonarchie verwierf hij een grote reputatie met zijn verdediging van de vrijheid van onderwijs. Aanvankelijk betuigde hij zijn steun aan het presidentiële regime van Louis Napoleon, maar na diens staatsgreep in 1851 sloot hij zich aan bij de liberale oppositie. Zie o.a. DE DIJN, *French political thought*, 164-172.

⁴⁶ Voor een bespreking van het doctrinaire liberalisme, zie TE VELDE, “Onderwijzers in parlementaire politiek”. Voor de relatie tussen Tocqueville en de Franse doctrinairers, zie CRAIUTU, “Tocqueville”.

⁴⁷ BPH, 10 juli 1934, p. 1791.

consensusfiguur, waarmee iedereen zich wel zou kunnen identificeren. Bovesse toonde zich echter niet onder de indruk.

De geestdrift die de Belgische debatten kenmerkte was in Nederland veel minder aanwezig. Het parlementair debat was er in vergelijking met België doorgaans bezadigd, koel en zakelijk.⁴⁸ Tot een openlijke confrontatie in de vorm van bitse tussenkomsten of spottende opmerkingen kwam het zelden of nooit. De levensbeschouwelijke strijd was er ook minder hevig en gepolariseerd dan in België, waar sterk ontwikkelde partijen en een radicale tegenstelling tussen klerikalen en antiklerikalen de gemoederen in het parlement vaak hoog deden oplopen.⁴⁹ Toen Groen van Prinsterer in één van zijn lange redevoeringen in de Tweede Kamer de naam van Tocqueville liet vallen, zorgde dat niet voor een verbale geldingsdrang bij zijn medeparlementariërs.⁵⁰ Zij beluisterden Groens gedempte stem doorgaans met een gespannen aandacht en in doodse stilte.⁵¹

In België deed de liberaal Henri Bergé in mei 1878 een oproep tot verzoening tussen liberalen en katholieken.⁵² Hij was, zo stelde hij, uit op een “entente honorable”, in navolging van Tocqueville, “qui avait poursuivi l’alliance entre l’Eglise et la liberté pendant si longtemps”. Zijn woorden vonden echter weinig gehoor. Het aantreden van de homogeen-liberale regering Frère-Orban-Van Humbeeck in juni 1878 zorgde ervoor dat de levensbeschouwelijke kwestie steeds meer op de spits werd gedreven. Het leidde tot een hevige schoolstrijd, die tot 1884 zou aanslepen. Voor de katholieke volksvertegenwoordigers was deze periode er één van crisis. Zij voelden zich onmachtig tegenover een liberale meerderheid die finaal eenvoudigweg haar wil kon opleggen. “Verba volant, scripta manent”, dat was zowat de teneur bij de katholieken.⁵³ Hun protest tegen het liberale beleid was er echter niet minder scherp om. Zo hekelde Alphonse de Moreau in april 1879 het wetsontwerp op het lager onderwijs dat de regering had ingediend.⁵⁴ Het zou de wet van 1842 moeten vervangen, en bepaalde onder meer dat iedere gemeente over minstens één officiële lagere school moest beschikken. Ook werd het godsdienstondericht uit het programma van de officiële scholen geschrapt. Enkel buiten de schooluren en op uitdrukkelijk verzoek van de ouders zou nog godsdienstonderwijs kunnen worden verstrekt. Voor de katholieken was dat een stap te ver. Tocqueville had toch

⁴⁸ DE HAAN en TE VELDE, “Vormen van politiek”, 171. Zie ook BEELEN, *Tussen “ik” en “wij”*, 99-102.

⁴⁹ Voor de trage ontwikkeling van partijen in Nederland, zie KOSSMANN, *De Lage Landen*, 227-228.

⁵⁰ NPH, 13 november 1862, p. 114.

⁵¹ TE VELDE, *Stijlen van leiderschap*, 34.

⁵² BPH, 15 mei 1878, p. 888.

⁵³ BPH, 29 april 1879, p. 878.

⁵⁴ Ibidem

herhaaldelijk gewezen op het enorme belang, ja zelfs op de sociale noodzaak van religieuze denkbbeelden bij de bevolking? “Et ce sont ces idées que le gouvernement belge considère comme indifférentes et inutiles à enseigner à l’enfance!”, zo fulmineerde de Moreau. De liberalen voerden in de ogen van de katholieken een politiek die regelrecht inging tegen hetgeen Tocqueville had gesteld. Waren hun woorden nog gematigd, dan gaven hun daden blijk van een radicale wil tot secularisering van het onderwijs.⁵⁵

Ook de liberalen hadden Tocqueville gelezen. Ze hadden er echter andere lessen uit getrokken. Toen Nothomb tijdens zijn toespraak in april 1881 de autoriteit van Tocqueville inriep, werd hij onderbroken door de liberale minister van onderwijs Pierre Van Humbeeck.⁵⁶ Die merkte op dat Tocqueville had geschreven dat de grote invloed van de clerus in de Verenigde Staten gerechtvaardigd was doordat ze zich niet met politiek bemoeide. Twee jaar eerder had zijn partijgenoot Jean Warnant ook al de stelling verdedigd dat Tocqueville altijd een voorstander was geweest van een strikte scheiding tussen politiek en religie.⁵⁷ Van een dergelijke scheiding was in België steeds minder sprake, doordat de katholieken de grondwet en de wet van 1842 hadden misbruikt om de invloed van de clerus stelselmatig te vergroten. Religie kon best een plaats hebben in democratische samenlevingen, maar priesters moesten in de kerk blijven. “Quand [la religion] n’est pas jetée en pâture aux passions politiques, quand elle n’est pas lancée par le prêtre dans la cohue des luttes de parti, elle exerce une assez grande puissance sur les âmes pour n’avoir pas besoin du bras séculier (...) et pour faire son chemin dans le monde”, zo luidde het bij de liberalen.⁵⁸ De katholieke interpretatie van Tocqueville ging volgens hen voorbij aan één van de belangrijkste premissen die de Franse filosoof had gesteld, namelijk een strikte scheiding tussen kerk en staat.

De macht van de centrale overheid

Het negentiende-eeuwse onderwijsdebat leidde vaak tot meer algemene discussies over de macht van de centrale overheid ten opzichte van het lokale en regionale niveau. Zowel katholieken als liberalen wierpen zich daarbij op als de ware verdedigers van de lokale vrijheden en autonomie. Zeker aan katholieke zijde was de afkeer voor een al te machtige staat groot. Al in 1861 verwees Adolphe Dechamps naar Tocqueville om het belang van de

⁵⁵ Dat was de boodschap van Prosper Cornesse: BPH, 7 april 1881, p. 941.

⁵⁶ BPH, 7 april 1881, p. 961.

⁵⁷ BPH, 8 mei 1879, p. 963.

⁵⁸ Bij monde van François D’Elhoungne: BPH, 30 mei 1879, p. 1191.

gemeentelijke autonomie te benadrukken.⁵⁹ Hij las in het werk van Tocqueville een waarschuwing voor een overdreven centralisatie, hetgeen in Frankrijk geleid had tot despotisme en het verlies van vrijheid. Twintig jaar later ging de katholiek Edward Osy hevig tekeer tegen de liberale onderwijspolitiek.⁶⁰ Hij beschuldigde de liberalen ervan de gemeentelijke vrijheden en autonomie te willen vernietigen en zoveel mogelijk macht naar het centrale niveau te willen overhevelen.⁶¹ Een dergelijke politiek kon enkel tot slavernij en anarchie leiden: “supprimer les libertés locales, c’est préparer l’avènement du despotisme. C’est mettre en présence de l’Etat omnipotent les individus isolés, désarmés; c’est faire de la société une poussière d’individus désagrégés, sans protection aucune contre l’arbitraire ou la tyrannie du pouvoir central”. Alle denkers die zich gebogen hadden over de vraag naar de beste regeringsvorm, hadden erkend dat de kracht van een vrij volk gelegen is in de gemeente, op het lokale niveau: “les institutions communales, a dit Tocqueville (...), sont à la liberté ce que les écoles primaires sont à la science. Elles la mettent à la portée du peuple, elles lui en font goûter l’usage paisible et l’habituent à s’en servir.” Door de oorlog te verklaren aan de gemeentelijke autonomie, pleegde de liberale regering volgens Osy een aanslag op de vrijheid. Sterker nog, ze ging er zelfs mee in tegen de nationale tradities: “il patronne une politique qui n’est pas belge”. Tocqueville had zich vergist toen hij stelde dat geen enkel volk op het Europese continent echte lokale vrijheden genoot, want “la liberté communale et provinciale est connue, aimée et pratiquée en Belgique depuis des siècles”.

De positieve waardering van de lokale autonomie bleef ook in de twintigste eeuw – en tot op vandaag – een herkenbaar topos in het parlementair discours. Zeker in de jaren zeventig, tachtig en negentig van de twintigste eeuw deden Belgische parlementariërs daarbij graag een beroep op Tocqueville. Die periode werd gekenmerkt door wat Rosanvallon omschrijft als een “malaise dans la démocratie”.⁶² Het ging om een vrij wijd verspreid ongenoegen over de werking van de democratie, die kennelijk niet of onvoldoende beantwoordde aan de verwachtingen van de bevolking. Er werd gewag gemaakt van een kloof tussen burger en politiek en van een crisis in de politieke representatie. Een dalend vertrouwen in de democratische instellingen, de afnemende legitimiteit van de traditionele partijen, de volatiliteit van het stemgedrag, de groeiende apathie voor het politieke bedrijf, het waren slechts enkele van de indicatoren die wezen op een diepgaand gevoel van ontevredenheid over

⁵⁹ BPH, 19 januari 1861, p. 371. Zie ook BPH, 15 februari 1865, p. 498.

⁶⁰ BPH, 25 januari 1881, p. 293.

⁶¹ Soortgelijke boodschappen brachten Woeste (BPH, 2 december 1879, p. 109) en de Moreau (BPH, 4 december 1879, p. 129).

⁶² ROSANVALLON, *Le peuple introuvable*, 9.

‘de politiek’.⁶³ In deze context, waarin de vraag naar het wezen van de democratie centraal stond, gingen Belgische parlementariërs wederom te rade bij Tocqueville.

In januari 1982 besprak de Kamer het voorstel om bijzondere machten toe te kennen aan de regering Martens V. De rooms-blauwe meerderheid achtte dat nodig om een snel en efficiënt herstelbeleid te kunnen voeren. Bij Ludo Dierickx van Agalev ontlokte het voorstel enkele bedenkingen over “de algemene verschraling van de democratie die zich in ons land voordoet”.⁶⁴ Door de bijzondere machten werd het parlement monddood gemaakt en werd alle ruimte voor een open, democratisch debat ontnomen, aldus Dierickx. Hij citeerde de “waarschuwendende woorden” van Tocqueville, die al in 1835 “zeer bevreesd [was] voor de machten die een democratische meerderheid zich zou kunnen toe-eigenen: « ik denk, “zo schrijft de Tocqueville”, dat in de democratische tijden die nu gaan aanbreken de individuele onafhankelijkheid en de lokale vrijheden steeds het product zullen zijn van de kunst, van de politieke kunst, want centralisering zal de natuurlijke neiging zijn van elke regering »”. Volgens Dierickx kon het contrast tussen deze “federalistisch-democratische uitspraak” van Tocqueville en de machten die de Belgische regering zichzelf toekende niet groter zijn. Ook Pierre-Joseph Proudhon, “de vader van het federalisme”, was “een verwoed tegenstander van centralisme en democratisch unitarisme” geweest. De groenen zouden, als “democratische en integrale federalisten”, het voorstel tot het verlenen van bijzondere machten aan de regering dan ook afkeuren. Op dezelfde manier bekritiseerde Alfons Borginon van de Volksunie in 1996 de bijzondere machten die de regering Dehaene II had bekommen.⁶⁵ Was dat immers niet de tirannie van de meerderheid waarvoor Tocqueville had gewaarschuwd?

Naast ‘de politiek’ kwamen ook de burgers in beeld. Zo vreesde Paul-Henry Gendebien in 1985 voor de gevolgen van “la dégradation de l’esprit public” en de schijnbaar onstuitbare evolutie “vers une automatisation et vers une déresponsabilisation de la société civile”.⁶⁶ Hij had enkele “pages brillantes et prémonitoires” opgemerkt in het oeuvre van Tocqueville, die “en 1836 déjà craignait la dérive vers une sorte de servitude douce et paisible qui menaçait les régimes démocratiques”. Gendebien bewonderde Tocqueville, die zich niet had neergelegd bij een dergelijke samenleving, maar op zoek was gegaan naar oplossingen. “J’ose simplement espérer que ce qui ne suffisait pas à ce grand libéral qu’était M. de Tocqueville, ne suffira pas

⁶³ Ibidem, 322-325.

⁶⁴ BPH, 13 januari 1982, p. 322.

⁶⁵ BPH, 12 juli 1996, p. 2873.

⁶⁶ BPH, 5 december 1985, p. 128. Gendebien was oud-voorzitter van de Rassemblement Wallon. In 1985 sloot hij met enkele gelijkgezinden een strategische alliantie met de Waalse christendemocraten.

non plus aux libéraux d'aujourd'hui, ni à tous les parlementaires d'aujourd'hui", zo hield hij zijn collega's voor. Koning Albert II las in het werk van Tocqueville dan weer een beschrijving van "het grote gevaar dat de vrouwen en mannen van onze tijd op het morele vlak bedreigt".⁶⁷ Tocqueville had volgens de vorst "uitzonderlijk helderziend" de hand gelegd op het "dreigende individueel en collectief egoïsme" in de moderne samenleving. Ter bestrijding daarvan riep Albert op tot solidariteit "op elk echelon".

In het parlement werden nog andere oplossingen geformuleerd. In 1993 verdedigde Jean Gol, lid van de liberale PRL, het invoeren van referenda als mogelijkheid om de kloof tussen burger en politiek te dichten en het vertrouwen in de democratie te herstellen.⁶⁸ Hij citeerde Tocqueville om aan te tonen "que la loi ne peut tout faire, que la loi peut être tyrannique, que la loi n'exprime pas toujours l'intérêt général". Zijn partijgenoot Serge Kubla had in 1979 meer gezien in het afbouwen van de logge en inefficiënte bureaucratie en het terugschroeven van de regelgeving.⁶⁹ Enkel zo kon volgens hem vermeden worden dat initiatieven van burgers steeds weer verzonken in een moeras van voorschriften, wetten en procedures.

In Nederland waren overigens gelijkaardige stemmen te horen. In 2005 bijvoorbeeld wees Cees Veerman van het CDA op de noodzaak om "de betrokkenheid van de burger te versterken".⁷⁰ Indien dat niet zou gebeuren zou volgens hem "het gevaar [ontstaan] waar Tocqueville al vele jaren geleden op wees, namelijk dat de burger zich opsluit in zijn eigen hart, zijn eigen omgeving". Net als Serge Kubla in België achtte Veerman de vermindering van de administratieve lasten daarbij van primair belang.

Het stemrecht

Ook in debatten over het stemrecht was Tocqueville een veel geciteerde autoriteit. Voorstanders van een uitbreiding van het stemrecht zagen in hem een denker die had ingezien dat de democratie de toekomst had en haar dan ook welwillend had omarmd. Zo hield de progressieve liberaal Lucien Giroul in 1892 een vurig betoog voor het algemeen stemrecht, waarin hij onder meer Tocqueville en William Gladstone citeerde.⁷¹ De argumenten van de tegenstanders van een stemrechtuitbreiding wogen volgens hem niet zwaar genoeg, althans niet in België: "Que le suffrage universel conduise plus facilement au césarisme que le

⁶⁷ BPH, 9 augustus 1993, p. 19.

⁶⁸ BPH, 21 april 1993, p. 1935.

⁶⁹ BPH, 3 juli 1979, p. 1099.

⁷⁰ NPH, 27 oktober 2005, p. 778.

⁷¹ BPH, 7 mei 1892, p. 1197.

suffrage restreint, je le crois sans peine. Mais courons-nous le moindre danger à cet égard ici, dans notre petit pays, calme, froid, censé, ami de la paix autant que de la liberté, non imprégné de militarisme à outrance et de chauvinisme? On doit être parfaitement rassuré sur ce point.” Eventuele andere nadelen van het algemeen stemrecht moesten volgens Giroul worden opgevangen door een hervorming van de senaat, zodat die een effectief tegengewicht zou vormen tegenover de democratisch verkozen Kamer. Afsluiten deed hij met een verwijzing naar Tocqueville: “méditons ces paroles de M. de Tocqueville: « Le plus puissant moyen, et peut-être le seul qui nous reste, d’intéresser les hommes au sort de leur patrie, c’est de les faire participer à son gouvernement. (...) De nos jours, il faut savoir prendre son parti, et oser choisir entre le patriotisme de tous et le gouvernement du petit nombre; car on ne peut réunir, à la fois, la force et l’activité sociale que donne le premier avec les garanties de tranquillité qui donne quelquefois le second »”. Zijn woorden werden in de Kamer op instemmend gejuich onthaald bij progressieve liberalen en socialisten.

De invoering van het algemeen meervoudig stemrecht in april 1893 bleek voor hen slechts een halve overwinning. De roep om algemeen enkelvoudig stemrecht klonk dan ook steeds luider. In 1902 citeerde de socialist Hector Denis daarbij Tocqueville. De Franse filosoof had volgens Denis zeer goed ingezien en verwoord dat iedere versoepeling wat betreft de cijns op termijn onvermijdelijk zou leiden tot algemeen stemrecht.⁷² Elf jaar later richtte Denis zijn pijlen vooral op de katholieken, die al sinds 1884 de regeringsmacht in handen hadden.⁷³ Dat zij nog steeds weigerden het algemeen stemrecht toe te kennen, kwam voor hem neer op “le despotisme des majorités”. Nochtans, en dat had ook Tocqueville erkend, “le suffrage universel (...) est inséparable de cette grande direction de l’histoire” in de richting van “l’égalité civile, l’égalité politique, l’approximation toujours plus grande de l’égalité économique et sociale”. De houding van de katholieken toonde volgens Denis hun minachting voor de loop van de geschiedenis aan.

Ook de verdedigers van een beperkt stemrecht deden echter een beroep op Tocqueville. Zij voerden hem in de eerste plaats op als criticus van de democratie, die enkele scherpzinnige kanttekeningen had geplaatst bij het algemeen stemrecht. De liberale leider Frère-Orban verwees herhaaldelijk naar Tocqueville om een uitbreiding van het stemrecht af te wijzen, daarmee ingaand tegen de lezing die de voorstanders van een uitbreiding aan Tocqueville gaven: “M. de Tocqueville, dont on a invoqué l’imposante autorité, s’il constate et prédit

⁷² BPH, 17 april 1902, p. 1213.

⁷³ BPH, 7 februari 1913, p. 564.

l'avènement de la démocratie, n'est pas assurément l'apologiste des gouvernements par les masses.”⁷⁴ Tocqueville had de macht bij een weldenkende elite willen houden, die het algemeen belang het best zou kunnen dienen. De machtsgreep van Napoleon III in Frankrijk was voor Frère-Orban een logisch gevolg van het algemeen stemrecht dat er in 1848 was ingevoerd. Ook de Parijse Commune toonde aan wat de gevolgen van het algemeen stemrecht zouden zijn: demagogie, anarchie en despotisme. De woorden van de liberale leider konden op bijval rekenen van een aantal conservatieve katholieken. Joseph Kervyn de Lettenhove bijvoorbeeld achtte het algemeen stemrecht in 1867 niet in overeenstemming met de Belgische tradities en gewoonten.⁷⁵ Ook Auguste Beernaert, tussen 1884 en 1894 eerste minister, was geen aanhanger van het algemeen stemrecht. Hij pleitte voor een getrapte verkiezing van de senaat, en meende Tocqueville daarbij aan zijn kant te hebben.⁷⁶

Toch klonken er ook andere stemmen binnen de katholieke partij. Met name in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw groeide meer en meer de overtuiging dat een democratisering van het stemrecht de mogelijkheid zou bieden om het overwicht van de stedelijke burgerij, en dus van de liberalen, te doorbreken.⁷⁷ Het is mede tegen die achtergrond dat zich op 6 februari 1874 een opmerkelijk voorval afspeelde in het parlement.⁷⁸ De katholieke Joseph Kervyn – die we zojuist nog aan het woord hoorden – citeerde toen uitgebreid uit een verslag dat de diplomatieke vertegenwoordiger van de Verenigde Staten in België enkele jaren voordien naar zijn thuisland had gestuurd. In het verslag had de diplomaat zijn licht laten schijnen over het Belgische politieke debat omtrent het stemrecht. Daarbij was hij onder meer erg kritisch geweest voor de manier waarop Frère-Orban de autoriteit van Tocqueville had ingezet voor zijn eigen doeleinden. De diplomaat had zelfs een brief naar de liberale leider gestuurd om hem te wijzen op zijn verkeerde veronderstellingen en conclusies. Kervyn – nu blijkbaar meer dan in 1867 overtuigd van de noodzaak om het stemrecht uit te breiden – zag in het verslag van de Amerikaanse diplomaat de mogelijkheid om de Tocqueville-lezing van Frère-Orban onderuit te halen. Hij citeerde graag de passage waarin de diplomaat had geschreven dat een uitbreiding van het stemrecht wel eens zeer nefaste gevolgen kon hebben voor het electoraal succes van de liberalen. De katholieken hadden zich, zo verzekerde Kervyn zijn medeparlementariërs, niet laten leiden door een dergelijke egoïstische kortetermijnvisie: met hun “grande réforme” – de katholieke regering d’Anethan

⁷⁴ BPH, 23 maart 1867, p. 710. Zie ook BPH, 23 maart 1893, p. 1032.

⁷⁵ BPH, 26 maart 1867, p. 725.

⁷⁶ BPH, 7 juni 1893, p. 1621.

⁷⁷ WITTE (e.a.), *Nieuwe geschiedenis van België*, 360.

⁷⁸ BPH, 6 februari 1874, p. 447.

had in 1871 de cijns voor de provincie- en gemeenteraadsverkiezingen verlaagd – hadden zij de roep om democratisering wél erkend.

Duidelijk is dat Tocqueville-lezingen grondig van elkaar konden verschillen, zowel op internationaal als op nationaal niveau. De lessen die Frère-Orban uit het werk van Tocqueville getrokken had, strookten duidelijk niet met het Amerikaanse Tocqueville-beeld, in die mate zelfs dat de diplomaat de liberale leider via een brief op de vingers tikte. Het rapport dat de diplomaat naar Amerika had gestuurd, bood Kervyn dan weer de mogelijkheid om de Tocqueville-lezing van Frère-Orban in diskrediet te brengen. Overigens liet Kervyn het volledige rapport in een voetnoot in de *Parlementaire Handelingen* opnemen. Vermoedelijk had hij daar expliciet om gevraagd bij de stenografische dienst.⁷⁹

Conclusie

"[le membre du Congrès] fait donc passer successivement devant l'esprit de ses auditeurs de grandes vérités générales qu'il n'aperçoit souvent lui-même et qu'il n'indique que confusément, et de petites particularités fort ténues qu'il n'a pas trop de facilité à découvrir et à exposer. Aussi arrive-t-il très souvent que (...) la discussion devient vague et embarrassée, et qu'elle semble se traîner vers le but qu'on se propose plutôt qu'y marcher."⁸⁰ Met deze woorden karakteriseerde Tocqueville in zijn *De la démocratie en Amérique* het parlementair debat in de Verenigde Staten.⁸¹ In latere appreciaties van het parlementaire spreken klonken (en klinken) zijn woorden nog vaak na. Al meer dan eens werd het parlement verguisd als praatbarak en het parlementair taalgebruik afgedaan als onbenullig, verhullend en al te bombastisch. De parlementaire verwijzingen naar grote denkers uit het verleden – de “grandes vérités générales” van Tocqueville – passen schijnbaar naadloos in dergelijke denkschema's. Ging het niet om een verfraaiing van de vorm om een gebrekkige inhoud te camoufleren? Waren dergelijke referenties geen parlementaire ‘pump and circumstance’ of, erger nog, vrijblijvende opschepperij? Waren volksvertegenwoordigers wel zo belezen en goed op de hoogte als ze zelf deden uitschijnen? Of snelden ze net voor de parlementszittingen nog naar de bibliotheek om hun langdradige en droge toespraken nog enigszins verteerbaar te maken

⁷⁹ De stenografen en parlementsleden stonden vaak nauw met elkaar in contact. Zie WITTE en CEULEERS, “De parlementaire verslaggeving”, 318.

⁸⁰ TOCQUEVILLE, *De la démocratie*, 90.

⁸¹ Tocqueville liet zich echter ook positiever uit over het parlement. Enkele alinea's verder schreef hij bijvoorbeeld: “je ne vois rien de plus admirable ni de plus puissant qu'un grand orateur discutant de grandes affaires dans le sein d'une assemblée démocratique”. Zie TOCQUEVILLE, *De la démocratie*, 91.

met een verwijzing naar deze of gene denker? Kortom, welk waarde moet de historicus hechten aan dergelijke referenties? Zou hij ze niet beter laten voor wat ze zijn, en zich met belangrijke zaken bezighouden?

Op een moment dat het politiek discours in al haar geledingen volop in de belangstelling staat zou dat jammer zijn. Het verwijzen naar autoriteiten was en is geen neutrale activiteit. Aan de basis ervan lagen steeds bepaalde identificatieprocessen, processen van toe-eigening of afwijzing. Parlementariërs identificeerden zich niet met eender wie. De parlementaire debatten tonen dan ook vooral een bewuste – en geen vrijblijvende – omgang met denkers uit het verleden. Verwijzingen naar autoriteiten uit heden en verleden waren een belangrijk onderdeel van de parlementaire cultuur. Ze verdienen dan ook meer aandacht dan ze tot nu toe hebben gekregen. Dat parlementaire debatten in toenemende mate digitaal ter beschikking worden gesteld is uiteraard een grote stap in de goede richting. Niet alleen wordt het op die manier mogelijk om evoluties op langere termijn bloot te leggen, ook wordt een systematische vergelijking tussen verschillende landen mogelijk. Dit artikel mag dan ook worden beschouwd als een eerste aanzet tot intensiever ideeënhistorisch onderzoek op basis van de Parlementaire Handelingen. Anderzijds hoeft dergelijk onderzoek zich uiteraard niet tot het parlement te beperken. De focus kan eveneens worden verlegd naar bredere maatschappelijke debatten. Ook in kranten, pamfletten, politieke geschriften of toespraken werd (en wordt) immers duchtig verwezen naar denkers en intellectuelen.

De toe-eigeningsprocessen die met dergelijke verwijzingen gepaard gaan waren geen statisch gegeven. Dat bleek al uit het feit dat Guizot en Constant geleidelijk uit het Belgisch parlementair discours verdwenen, dit in tegenstelling tot Tocqueville. De inleiding vertrok van de vaststelling dat Tocqueville vandaag schijnbaar relevanter dan ooit tevoren is. Duidelijk is echter dat ook in het verleden Belgische volksvertegenwoordigers in het werk van Tocqueville steeds opnieuw een bepaalde relevantie zagen. Zij citeerden graag de “waarschuwendende” en “profetische” woorden van de Franse filosoof, en dit tot op vandaag. Doorheen de Belgische parlementaire geschiedenis bekleedde Tocqueville als hoeder van de democratie een centrale plaats in het parlementair discours. Achter de unanieme achting die in het parlement voor zijn werk bestond, gingen echter verschillende aannames en conclusies schuil. Doorheen alle voorbeelden die werden aangehaald loopt inderdaad één rode draad: iedereen was Tocquevilliaan, maar er waren steeds ‘many Tocquevilles’.

Veel heeft natuurlijk te maken met de context waarin Tocqueville schreef. Hij leefde in een periode van transitie. Tocqueville bevond zich tussen aristocratie en democratie. Zijn afkomst en opvoeding leken hem voor te bestemmen voor het reactionaire kamp, dat verlangde de verworvenheden van de revolutie terug te draaien en de monarchie en aristocratie te herstellen. Het liep echter anders. Tocqueville beseftte dat de oude tijd niet zou weerkeren. De opgang van de democratie was simpelweg onstuitbaar. Beter dan te verlangen naar een tijd die nooit zou wederkeren, kon men de nieuwe samenlevingsvorm bestuderen, om haar zo in goede banen te leiden en te behoeden voor allerlei gevaren. Diep vanbinnen bleef Tocqueville echter een aristocraat. De literaire criticus Sainte-Beuve vergeleek hem al tijdens zijn leven treffend met Aeneas die, zijn rede en plicht getrouw, koers zette naar Rome, terwijl de gedachte aan Dido nog in zijn hoofd rondspookte.⁸² Op dezelfde manier bevond Tocqueville zich tussen het verleden (aristocratie) en de toekomst (democratie). Die positie stelde hem in staat om als geen ander de hand te leggen op een aantal paradoxen en dilemma's die schijnbaar onvermijdelijk met de democratie gepaard gaan. Tocqueville was dus uiteraard geen helderziende, maar vooral een scherpzinnig observator van de snel veranderende wereld waarin hij leefde. Al was zijn boodschap voor zijn vriend Eugène Stoffels in 1835 – waarmee ik dit artikel begon – misschien toch profetischer dan gedacht.

⁸² KRUITER, *Mild despotisme*, 72.

Bibliografie

Bronnen

De Belgische Parlementaire Handelingen zijn digitaal beschikbaar op www.plenum.be en www.dekamer.be, de Nederlandse op www.statengeneraaldigitaal.nl en www.overheid.nl. Ik onderzocht de verslagen van de plenaire vergaderingen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers en de Nederlandse Tweede Kamer.

DE WEVER, B., “De schuld van de overheid”, opiniestuk in *De Standaard*, 26 april 2011. (Digitaal beschikbaar op www.standaard.be/cnt/kk397mhj, laatst geconsulteerd op 25-04-2014)

HOOGE, M., “Hoe werkt democratie?”, opiniestuk in *De Standaard*, 23-25 april 2011. (Digitaal beschikbaar op www.standaard.be/cnt/ne394ocj, laatst geconsulteerd op 25-04-2014)

TOCQUEVILLE, A., *Over de democratie in Amerika [1835-1840]*, Rotterdam, Lemniscaat, 2011. (vertaling door DAALDER, H. en VAN LUCHENE, S.)

TOCQUEVILLE, A., *De la démocratie en Amérique [1840]*, Chicoutimi, Bibliothèque Paul-Emile-Boulet, 2002. (Digitale editie o.l.v. Jean-Marie Tremblay in het kader van de verzameling “Les classiques des sciences sociales”)

Interview Lieven Van Gils met Bart De Wever en Nadia Sminate, Brussel, 7 april 2014, ‘Reyers politiek’. (Digitaal beschikbaar op <http://www.canvas.be/programmas/reyers-laet/d16eee02-7dc5-4049-a25c-efe8fdf1e5f4>, laatst geconsulteerd op 25-04-2014)

Literatuur

AUDIER, S., *Tocqueville retrouvé. Genèse et enjeux du renouveau tocquevillien français*, Parijs, Vrin/EHESS, 2004.

BEELEN, K., *Tussen “ik” en “wij”. Zelfrepresentaties in parlementaire vertogen*, Universiteit Antwerpen, ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, 2014.

BEYEN, M., “De parlementaire handelingen en andere bronnen voor de studie van de taal van de negentiende-eeuwse politicus”, in: VANDENBUSSCHE, W., *Terug naar de bronnen*.

Taal en taalgebruik in de 19^{de} eeuw in Vlaanderen, Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde, Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 2004, 11-18.

BEYEN, M., “1830 in de Belgische parlementaire geschiedenis. Het vertegenwoordigde verleden”, in: DE SMAELE, H. en TOLLEBEEK, J. (red.), *Politieke representatie*, Leuven, Universitaire Pers, 2002, 187-204.

BEYEN, M., “Het streven naar waardigheid. Zelfbeelden en gedragscodes van de volksvertegenwoordigers”, in: GERARD, E., WITTE, E. en GUBIN, E. (red.), *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers 1830-2002*, Brussel, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 2003, 337-383.

CRAIUTU, A., “Tocqueville and the political thought of the French doctrinaires (Guizot, Royer-Collard, Rémusat)”, *History of Political Thought*, 20, 1999, 456-493.

DE DIJN, A., “De afweging van het algemeen belang. Politiek en economie in het negentiende-eeuwse België”, in: DE SMAELE, H. en TOLLEBEEK, J. (red.), *Politieke representatie*, Leuven, Universitaire Pers, 2002, 249-261.

DE DIJN, A., *French political thought from Montesquieu to Tocqueville*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

DE DIJN, A., “In overeenstemming met onze zeden en gewoonten. De intellectuele context van de eerste Belgische constitutie”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 117, 1, 2002, 25-45.

DEFERME, J., “De schuld van het toeval. De Belgische wet op de arbeidsongevallen als een breekpunt in het parlementaire sociale denken”, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 27, 2001, 57-76.

DEFERME, J., “Geen woorden maar daden. Politieke cultuur en sociale verantwoordelijkheid in het België van 1886”, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 31, 2000, 131-171.

DE HAAN, I. en TE VELDE, H., “Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 111/2, 1996, 167-200.

DE SMAELE, H., “De politieke partijen in de Kamer, 1830-1914”, in: GERARD, E., WITTE, E. en GUBIN, E. (red.), *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers 1830-2002*, Brussel, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 2003, 131-157.

DE SMAELE, H., “Eclectisch en toch nieuw. De uitvinding van het Belgisch parlement in 1830-1831”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 120, 3, 2005, 408-416.

DE SMAELE, H., “Het Belgische politieke discours en de ‘eigenheid’ van de vrouw aan het einde van de negentiende eeuw”, *Tijdschrift voor Genderstudies*, 1 (1998), 4, 27-38.

DE SMAELE, H., “Politiek als hanengevecht of cerebraal systeem. Ideeën over politieke representatie en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in België (1899)”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 114, 1999, 3, 328-357.

DE SMAELE, H., *Rechts Vlaanderen. Religie en stemgedrag in negentiende-eeuw België*, Leuven, Universitaire Pers, 2009.

GEENENS, R. en DE DIJN, A., *Reading Tocqueville: from Oracle to Actor*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2007.

GEENENS, R. en ROSENBLATT, H., *French liberalism from Montesquieu to the present day*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

KESLASSY, E., *Le libéralisme de Tocqueville à l'épreuve du paupérisme*, Parijs, Harmattan, 2000.

KINNEGING, A., DE HERT, P. en SOMERS, S., *Tocqueville, profeet van de moderne democratie*, Rotterdam, Lemniscaat, 2013.

KOSSMANN, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, Amsterdam, Agon, 1986.

KRUITER, J., *Mild despotisme. De hedendaagse democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqueville*, Amsterdam, Gennep, 2010.

NISBET, R., “Many Tocquevilles”, *American Scholar*, 46, 1976, 59-75.

PEASE, D.E., “After the Tocqueville Revival; or, The Return of the Political”, *Boundary*, 26/3, 1999, 87-114.

ROSANVALLON, P., *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, Parijs, Gallimard, 1998.

TE VELDE, H., “Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 113/3, 1998, 322-343.

TE VELDE, H., *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2002.

VAN GOETHEM, H., “De gehele natie of de partij? Het parlementaire mandaat in België”, in: DE SMAELE, H. en TOLLEBEEK, J. (red.), *Politieke representatie*, Leuven, Universitaire Pers, 2002, 233-247.

WILS, L., *Vlaanderen, België, Groot-Nederland. Mythe en Geschiedenis*, Leuven, Davidsfonds, 1994.

WITTE, E. (e.a.), *Nieuwe geschiedenis van België (deel I, 1830-1905)*, Tielt, Lannoo, 2005.

WITTE, E. en CEULEERS, J., “De parlementaire verslaggeving in en over de Kamer”, in: GERARD, E., WITTE, E. en GUBIN, E. (red.), *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers 1830-2002*, Brussel, Kamer van Volksvertegenwoordigers, 2003, 311-334.